

В. Г. ЗАХАРЧЕНКО,
канд. пед. наук

Vira H. Zakharchenko,
Ph. D. in Pedagogics

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЗВ'ЯЗКІВ СІМ'Ї

Abstract. The article is devoted to the analysis of the responsibility phenomenon existing in the system of internal and external relations in a modern Ukrainian family. The article shows that every modern family in Ukraine faces problems on addressing socio-psychological issues referring to a deliberate and responsible selection of methods and forms of matrimonial relations. The satisfaction level of matrimonial relations will serve as an indicator of successful or unsuccessful functioning of the family system.

На сьогодні в галузі дослідження сім'ї досить поширеною є позиція, коли сім'я розглядається як соціальна система. Існують різні аспекти її вивчення. Так, зокрема, досліджують структуру сім'ї, комунікацію, організацію, процеси управління, взаємодію з навколишнім середовищем та іншими людьми, моделі взаємостосунків між поколіннями та ін. Вивчення сім'ї здійснюється на основі як кількісних, так і якісних її характеристик. У першому випадку мова йде про кількісний склад сім'ї, елементи її структури, а в другому – про систему стосунків як зовнішніх, так і внутрішніх. На думку В. Н. Дружиніна [1, 36], сім'я – це структура, яка скріплюється стосунка-

ми „влади – підлеглості”, *взаємовідповідальності* й психологічної близькості.

При системному підході в сім'ї виділяється ряд підсистем, які бажано розрізняти. Як основні внутрішні підсистеми в сім'ї розрізняються подружні стосунки (чоловік – дружина), батьківські (батько/мати – дитина), дитячі (старші діти – молодші діти), а також стосунки між сім'ями батьків подружжів та їхнього власною. Зовнішня система стосунків сім'ї передбачає взаємини із суспільством та державою.

За взаємостосунки, які складаються й розвиваються, несуть відповідальність сторони, які вступають у ці стосунки.

Актуальність проблеми розподілу відповідальності за зовнішні та внутрішні стосунки сім'ї носить не лише теоретичний, але й практичний характер. Особливо важливим він є для тих, хто знаходиться в ситуації власного вибору в сімейному житті. Відповідальність у сім'ї пов'язана з вибором та подальшими поведінковими проявами членів родини.

Моральний вибір і прийняття відповідальності – це процес, який відбувається постійно. Сучасне життя з його цінностями, які постійно змінюються, часто вимагає від людини вміння робити вибір у різних життєвих ситуаціях.

Для того щоб ефективно здійснити вибір, важливо вміти враховувати всі його наслідки, причому наслідки можуть носити як матеріальний, так і духовно-моральний характер. Важливо зрозуміти, що за кінцевий результат власного вибору особистість несе відповідальність сама. Отже, важливо завжди усвідомлювати ситуацію власного вибору тих життєвих обставин, у які потрапляє людина. Слід пам'ятати про те, що людина, беручи на себе відповідальність, не лише робить той чи інший вибір лінії поведінки, але й цінностей, які будуть мотивувати обрану поведінку. *Таким чином, підвищення рівня усвідомлення власних виборів і особистої відповідальності за ті зміни, які відбуваються в сім'ї, на нашу думку, сприятимуть гармонізації шлюбно-сімейних стосунків.*

В історичній перспективі поняття „відповідальність” рухалося від розуміння його як *обов'язку* перед долею, богами (перше значення) до *відповідальності* перед оточенням, яка контролюється законом. Пізніше відповідальність розглядалася крізь призму моральних обставин, невиконання

яких викликає почуття провини. Змінився суб'єкт відповідальності: відбувся перехід від зовнішньої, колективної інстанції до самоконтролю (друге значення). Третє значення більш сучасне. Воно відображене в ідеях екзистенціалізму: людина приречена на свободу і несе відповідальність за все, що відбувається у світі і з самою нею. Особистість сама творить і головного героя, і сценарій у драмі свого життя. Тому вона відповідає за кожний свій *вибір*, за те, ким вона є і ким стає. А правильний вибір повинен ґрунтуватися на розумінні глибинних потреб і мотивів, усвідомленні й переживанні почуттів.

Проблема відповідальності, як *вектор духовних пошуків* сучасної людини, стала стрижневою і є головним атрибутом ідеальної моделі розвитку людини – автентичної особистості, яка свідомо вибирає свій життєвий шлях, здійснює власну життєву орієнтацію, відповідає за свій внутрішній світ, тобто *розуміє почуття й потреби* і діє у відповідності з ними. Така людина не потрапляє в залежність від інших людей і не бере на себе відповідальність за них.

Автентична особистість – поняття, яке використовується для визначення здорового, справжнього, реального функціонування особистості. Для характеристики автентичної особистості використовуються поняття відповідальності, усвідомлення, інтеграції частин. Інтеграція означає, що людина усвідомлює всі свої потреби і бере відповідальність за їх реалізацію. Автентична особистість знає різницю між відчуттями і фантазіями, між своїми потребами і бажаннями іншого. Вона діє, керуючись власною глибокою мудрістю, не вимагаючи від людей підкорення чи відповідності своїм очікуванням [2, 17].

Ось як представлене поняття „відповідальність” у різних словниках.

Відповідальність — соціологічна категорія, яка означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого *обов'язку* перед суспільством, людством, *розуміння* у світлі цього обов'язку суті й значення *своїх вчинків*, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку. Таке визначення характеризує соціальну відповідальність, яка має різні форми відповідно до сфер її прояву (політична, моральна, правова, партійна відповідальність та ін.). Залежно від суб'єкта (носія) розрізняють відповідальність особисту (або персональну) та колективну. Оскільки відповідальність тісно пов'язана зі з'ясуванням умов, за яких суб'єкт (носіє відповідальності) може виконати певні вимоги й завдання, здійснити правильний вибір і передбачити наслідки своєї діяльності, вона невіддільна від проблеми свободи [3].

Відповідальність — 1) узятє *зобов'язання*; 2) готовність особистості брати на себе *обов'язки* і виконувати їх; 3) здатність *усвідомлювати* свої почуття, потреби й реалізовувати їх, розуміти цінності й відстоювати їх [2, 83].

Відповідальність. 1. Покладений на когось або взятий на себе *обов'язок* відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова.

Відповідальний. 1. Той, на кого покладена відповідальність за якусь ділянку роботи, справу тощо [4].

Відповідальність суб'єкта перед соціумом, іншими індивідами характеризуються *усвідомленим* дотриманням ним самим етичних *принципів*, моральних *поглядів*, юридично-правових *норм* [5].

Відповідальність — необхідність, *обов'язок* відповідати за когось чи щось. Величезна, *особиста, моральна* відповідальність. Відповідальність за життя дітей. Відповідальність перед людьми, перед собою. Відчувати відповідальність. Громадський *обов'язок* — це моральна відповідальність людини перед суспільством, перед своїм народом, готовність зробити все заради його блага [6].

Відповідальність — здійснюваний у різних формах *контроль* над діяльністю суб'єкта з погляду виконання ним прийнятих норм і правил. Розрізняють *зовнішні форми контролю*, які забезпечують покладання на суб'єкта відповідальності за *результати його діяльності* (підзвітність, покарання і т. п.), і *внутрішні форми* саморегуляції його діяльності (почуття відповідальності, *почуття обов'язку*). Відповідальність особистості перед суспільством характеризується свідомим дотриманням моральних принципів і правових норм, які виражають суспільну необхідність. Відповідальність як риса особистості формується в процесі спільної діяльності в результаті інтеграції соціальних цінностей, норм і правил [7].

Таким чином, ключовим словом у всіх вищезазначених визначеннях стосовно поняття відповідальності є *обов'язок*. Розподіл відповідальності в сім'ї характеризує рольову структуру сім'ї. Основними параметрами рольової структури сім'ї є характер верховенства, який визначає систему стосунків влади і підлеглості, тобто ієрархічну будову сім'ї, і розподіл ролей відповідно до тих завдань, які вирішує сім'я на даній стадії свого життєвого циклу. Роль — це нормативно схвалена модель поведінки, очікувана від людини, яка займає певну соціальну позицію і по-

зицію в міжособистісних стосунках. Зміст ролі та її виконання регулюються нормами, тобто певними правилами, виробленими групою, прийнятими нею, яким слід підкорятися для реалізації спільної діяльності групи. Існують правила, які стосуються як прийняття ролей, так і їх виконання. Мають місце також контроль за виконанням і санкції, як зовнішні, так і внутрішні, спрямовані на встановлення балансу сімейної діяльності за рахунок певного впливу на члена сім'ї, який не виконує свою роль.

Американський психолог Ф. Хайдер [2, 51] вважав, що в процесі взаємодії з соціальним світом людина організовує своє сприйняття таким чином, щоб воно було несуперечливим і збалансованим. Залежно від того, які фактори (зовнішні чи внутрішні) беруться до уваги, висуваються припущення про *ступінь відповідальності*, яку несе партнер за свої вчинки.

За наявності складних, кризових ситуацій, у тому числі сімейних, можливі чотири варіанти розподілу відповідальності [8, 122]:

1. *Повна відповідальність* за все, що відбувається, лежить на людині. "Я творю і я відповідаю".

2. *Часткова відповідальність* – на суб'єкті активності. Це позиція людської гідності перед лицем немичного.

3. *Відповідальність* за події повністю в руках зовнішніх сил – долі, випадку, держави тощо. Це позиція "гвинтика", покори, прийняття.

4. *Відповідальність невизначена*. Доля сліпа, політика держави незрозуміла, людина безсила. Позиція зневіри, смутку.

Ми поділяємо думку про те, що людина, якій притаманна свідомість,

несе відповідальність за задумане і вчинене, ставить перед собою нові цілі, робить життєві вибори й, не обмежуючись адаптацією до найкращих умов існування, змінює світ. Ядром свідомості є здатність до самоспостереження, рефлексія, без якої був би неможливий розвиток самосвідомості особистості. Таким чином, важливим для нас є твердження про те, що людина є суб'єктом своєї життєдіяльності.

Теорія особистості В. Е. Франкла [2, 172] включає три основні складові: вчення про прагнення до сенсу, про сенс життя і про свободу волі. Провідна теза вчення про свободу волі вказує на те, що людина вільна знайти і реалізувати сенс життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами.

Свобода, на думку Франкла, тісно пов'язана з відповідальністю, перш за все за правильне знаходження й реалізацію сенсу свого життя.

Таким чином, людина несе відповідальність за те, як вона використовує своє життя.

А. Г. Маслоу [2, 206], заклавши основні принципи гуманістичної психології, запропонував як *модель особистості відповідальної людини особистість, яка може вільно зробити свій життєвий вибір*.

Досягти більшого в житті здатна особистість, яка вірить, що її доля знаходиться в її руках.

Люди (екстернали), які схильні приписувати причини подій зовнішнім факторам – навколишньому середовищу, долі чи випадку, набагато сильніше піддаються соціальному впливу, ніж люди, які більшою мірою беруть на себе відповідальність за події в їхньому власному житті (інтерналі). Інтерналі не лише чинять опір сторонньому впливу, а також, коли

випадає нагода, намагаються контролювати поведінку інших. Інтернали більшою мірою, ніж екстернали, впевнені у своїй здатності вирішувати проблеми, і тому є більш незалежними від думки інших.

Екстернали й інтернали розрізняються також і за способами інтерпретації соціальних ситуацій. Інтернали віддають перевагу більшій поінформованості щодо проблеми і ситуації, більшій відповідальності, ніж екстернали. Таким чином, на рівень відповідальності впливає локус контролю – властивість особистості, яка характеризує направленість відповідальності людини за свої дії на себе (внутрішній, інтернальний локус) чи на навколишніх (зовнішній, екстернальний локус).

Поведінка особистості може протікати на двох рівнях: як імпульсивна і як регульована свідомістю. У першому випадку направленість поведінки опосередковується установкою, що виникає при взаємодії потреб людини і ситуації, в якій вона актуалізується. На більш високому рівні поведінки людина не підкоряється імпульсу, а знаходить такий вид поведінки, за який особистість може взяти на себе відповідальність. Це відбувається завдяки механізмові об'єктивації, коли людина протиставляє себе навколишньому середовищу, починає усвідомлювати дійсність такою, якою вона є, і об'єктивує свою поведінку.

Відповідальність є однією з важливих характеристик особистості в теорії установки Д. М. Узнадзе [2, 211], завдяки якій людина може поставити себе вище своїх потреб, виступаючи як суб'єкт волі. Вольова поведінка – це здатність особистості підкорити свою активність не лише особистісній цінності, але й об'єктивній необхідності.

Поняття відповідальності аналізувалося російським психологом Н. А. Мінкіною [8, 66]. Вона стверджує, що на сьогодні напрями розвитку відповідальності можна уявити як декілька векторів, один з яких іде від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної, інший – від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої. З ними пов'язаний і третій вектор поняття відповідальності – не лише за поведінку, але і за помисли. Відповідальність за своєю спрямованістю може бути позитивною і негативною. *Зовнішня відповідальність*, орієнтована на суспільство, у разі позитивної направленості означає причетність, участь, змагання. Якщо ж направленість негативна – виступає у формі дискримінації, насильства. Поряд із зовнішньою відповідальністю існує і *внутрішня відповідальність*, орієнтована на самого себе. Позитивна внутрішня відповідальність означає самовираження, тобто готовність самостійно діяти, здійснювати вільний вибір і приймати обдумані рішення, направлені на активне перетворення навколишнього світу і розвиток моральних якостей особистості, відповідати за їх наслідки не лише перед суспільством, а найперш – перед своєю совістю. У протилежному випадку відповідальність виступає у формі саморуїнування і деструкції.

Аналізуючи розподіл відповідальності в сім'ї, В. М. Дружинін [1, 41] звертає увагу на те, що той чи інший член сім'ї може нести відповідальність за інших членів сім'ї (наприклад, чоловіка/дружину чи дітей) і за сім'ю в цілому. Роль лідера, глави сім'ї передбачає відповідальність за сім'ю в цілому – за її теперішнє, минуле, майбутнє, діяльність і поведінку членів сім'ї, перед собою і сім'єю, перед найближчим соціальним оточенням і тією

частиною світу людей (суспільства), до якої належить сім'я. Це завжди відповідальність за інших, і не просто окремих близьких людей, а за сім'ю як ціле.

Окрім *особистої* відповідальності існує *соціальна* відповідальність, як здатність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві (групі, сім'ї) соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповідати за свої дії. Відчуженість від соціальних норм і невміння знайти сенс життя послаблюють соціальну відповідальність.

Таким чином, відповідальність — це визнання людиною себе автором певного вчинку. Відповідальність є формою вияву усвідомлення особистістю своєї суб'єктивності і в залежності від неї — готовності змінювати соціальне середовище і саму себе. Для формування відповідальності особистості необхідне усвідомлення можливостей (щодо власних умінь, навичок, знань, здібностей), а також усвідомлення своїх фізичних і особистісних якостей. Відповідальність може виявлятися на трьох рівнях: раціональному, коли людина вважає себе відповідальною; емоційному, коли людина відчуває себе відповідальною; вольовому, коли особа діє з позиції відповідальної людини. Відповідальність відрізняється від обов'язку ступенем внутрішньої усвідомленості. Проте, відповідальність можна розглядати як окремий випадок вияву обов'язку за наявності суб'єктивного переживання почуття відповідальності. Із суб'єктивного боку відповідальність є показником свободи особистості, самостійності, що дозволяє залишитися індивідуальністю при взаємодії з іншими людьми. Таким чином, суб'єктивне переживання почуття відповідальності виникає лише за умови усвідом-

лення людиною власних дій та їх можливих наслідків.

Структура відповідальності, за М. Тулушкіною, містить:

- усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями;
- усвідомлення власної соціальної цінності та суспільної ролі;
- передбачення наслідків вибору, рішень, дій;
- критичність та контроль за власними діями, врахування їх наслідків для інших людей;
- прагнення до реалізації себе в об'єктивному світі;
- самозвіт та самооцінка;
- готовність відповідати за власні дії;
- соціально відповідальна діяльність.

Існує розподіл щодо об'єму відповідальності, а саме: прийняття відповідальності лише за себе, за себе та близьких, за себе та оточуючих. Відповідальності протистоїть конформність як вияв інфантильності особистості. Так, зокрема характерною особливістю конформної особи є те, що вона переважно чекає, щоб за неї прийняли рішення інші. Така позиція характерна для людей, які не беруть на себе відповідальність щодо прийняття власних рішень, виконання обов'язків стосовно інших тощо.

У конкретній культурі може надаватися різна значимість стосункам „влади — підлеглості”, емоційній близькості, відповідальності.

Актуальним, на нашу думку, є вивчення питання стосовно розподілу

відповідальності в шлюбно-сімейних стосунках.

В Україні регулювання сімейних відносин закріплене Сімейним кодексом України (СКУ), який набув чинності з 1 січня 2003 р. [9]. СКУ визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжів, зміст особистих немайнових і майнових прав і обов'язків батьків і дітей, інших членів сім'ї та родичів. У ст. 36 „Правові наслідки шлюбу” зазначено, що „шлюб є підставою для виникнення прав і обов'язків подружжя”. У п. 1 ст. 15 СКУ „Виконання сімейних обов'язків” визначено, що „сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу”, п. 4. „Невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку” може бути підставою для застосування наслідків, установлених цим Кодексом або домовленістю (договором) сторін. Право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне розв'язання питань життя сім'ї регулюється статтями 54, 55 СКУ: „Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї”, „Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній”.

На сьогодні концепція нормативного шлюбу в Україні з проблемами домінування, близькості й розподілу відповідальності є такою, що занадто зобов'язує. Поступово втрачається попереднє значення законного шлюбу, спостерігається послаблення батьківських і родинних сімейних стосунків. Різноманітність у розподілі відповідальності, зокрема у шлюбній, сексуальній, репродуктивній поведінці, свідчить про тенденції виникнення альтернативних форм шлюбно-сімейних стосунків.

Сім'я є частиною більш широкої соціальної мережі й зазнає впливу різноманітних сил як з боку середовища, в якому вона існує, так і з боку людей, з якими доводиться мати справу. Щоб зрозуміти, чому сім'ї поводять себе так, а не інакше, слід вивчити і проаналізувати подібні впливи. Отже, аналіз причин соціального і психологічного благополуччя/неблагополуччя сім'ї вимагає вивчення не лише особистісних якостей членів сім'ї, фактів соціального оточення, а й правил і норм поведінки на основі розподілу, зокрема рольової відповідальності в сімейній системі.

У рольовій структурі сім'ї дослідники виділяють, зокрема, міжособистісні й конвенційні ролі. Конвенційні ролі визначені соціокультурним оточенням і регулюються правом, мораллю, традиціями; вони стандартизовані, визначають певні права і обов'язки членів сім'ї, включаючи перелік форм поведінки і способів їх реалізації. Міжособистісні ролі індивідуалізовані, визначаються конкретним характером міжособистісних стосунків у сім'ї, кристалізуючи в собі унікальний досвід сімейного міжособистісного спілкування. Прийняття ролей здійснюється відповідно до соціокультурних норм і стандартів, які визначають критерії оцінки успішності виконання ролей.

На сьогодні зростає роль, а отже і відповідальність сім'ї в соціалізації підростаючих поколінь. Відходять у минуле установки держави на суспільне утримання й виховання дітей і державний патерналізм (з лат. pater – батько) в галузі сімейної політики. Сім'я тепер повинна більш самостійно вирішувати питання утримання і виховання дітей, про що свідчить варіативність запровадження платних послуг в освіті,

охороні здоров'я, комерціалізація культури і спорту, звуження системи дошкільного і позашкільного виховання і т. ін.

На жаль, за останні роки економічне становище сім'ї в Україні значно погіршилося, оскільки перехід до ринкових відносин змінив співвідношення джерел її забезпечення. Сьогодні *відповідальність* за утримання і виховання дітей покладена на батьків значно більшою мірою, ніж на державу. Зростає роль сім'ї у життєзабезпеченні та вихованні дітей, їх оздоровленні та лікуванні, отриманні освіти і спеціальності. Така переорієнтація відбивається і на функціонуванні та розвитку сім'ї, впливає на її репродуктивність [10].

Проблема вирішується шляхом договірної регламентації взаємостосунків сім'ї як соціального інституту і держави. Тобто, з одного боку, суспільство повинне нести відповідальність за те, щоб сім'я в повному об'ємі і доброякісно виконувала свої функції відтворення та соціалізації нових поколінь. При цьому суспільство в особі держави й інших соціальних інститутів вільне в прийнятті та підтримці тих типів сімей і сімейної поведінки, які найкращою мірою задовольняють його інтерес у забезпеченні стійкого відтворення й успішної соціалізації підростаючих поколінь.

З іншого боку, сім'я як соціальний інститут забезпечує суспільство трудовими ресурсами, виконавцями соціальних ролей. Без цього „продукту сімейного виробництва” соціальна система не може функціонувати. У принципі сім'я також незалежна від держави і має право приймати будь-які рішення, які стосуються її життя, досить самостійно, керуючись лише власними цілями та інтересами. Це визнає право сім'ї на будь-який тип сімей-

ної поведінки і на будь-який стиль внутрішньосімейного життя, окрім кримінальних варіантів.

Психологічні моделі сім'ї також розподіляються на основі таких підстав: хто з батьків несе відповідальність за сім'ю.

Так, зокрема, В. М. Дружинін [1, 3] вважає „нормальною” сім'ю, де відповідальність за неї в цілому несе чоловік (батько), та „аномальною” сім'єю він називає сім'ю, де чоловік не несе такої відповідальності. Якщо відповідальність не бере на себе ніхто, то це – „псевдосім'я”.

Розглянемо, хто і в якій сім'ї домінує. У патріархальній сім'ї домінує батько. У матріархальній сім'ї домінує мати. У так званій „дітоцентричній” сім'ї реально (психологічно) домінує дитина, її потреби й примхи. В егалітарній сім'ї владні функції розподілені, але їх розподіл може бути постійним джерелом для конфлікту, тому що розподіл владних функцій вимагає постійного узгодження між членами сім'ї.

На думку Е. Г. Ейдемільера і В. Юстицькіса [11], важливими характеристиками сім'ї є не тільки її функції, але також її структура, аналіз якої дозволяє з'ясувати питання, яким чином реалізуються функції сім'ї: хто здійснює керівництво і хто контроль, як розподілені між членами обов'язки і права. З огляду на структуру сім'ї можна виділити такі сім'ї, де керівництво й організація всіх її функцій зосереджені в руках одного члена сім'ї (наприклад, авторитарна і деспотична мати). Різноманітною може бути структура сім'ї залежно від того, як у ній розподілені обов'язки: більшість обов'язків лежать на одному із членів сім'ї чи обов'язки розподілені рівномірно.

Існує ряд обставин, які роблять проблему розподілу рольової внутрішньосімейної структури особливо актуальною для сучасної сім'ї. На сьогодні найбільш поширеними типами сімей в Україні є традиційна та егалітарна сім'я. Чим вони відрізняються? Перш за все, це дві різні системи розподілу внутрішньосімейних ролей. Так, традиційна сім'я – це сім'я, де за подружжями відповідно до їхньої статі закріплені певні ролі – дружина виконує роль матері й господині, чоловік в основному відповідальний за матеріальне забезпечення і сексуальні стосунки.

В егалітарній сім'ї фактично всі ролі, а звідси й відповідальність розподіляються між чоловіком і дружиною переважно порівну. Між традиційною та егалітарною сім'єю лежить ряд перехідних форм, де також є своя специфічна структура сімейних ролей. Такий, наприклад, подружній шлюб, де дружина, хоч і виконує перш за все ролі матері й хазяйки, але велику увагу приділяє також виконанню ролі друга (психотерапевта) по відношенню до чоловіка.

Таким чином, сучасні норми передбачають не єдиний для всього суспільства спосіб побудови функціонально-рольових стосунків у сім'ї, а диференційований для різних сімей, не жорстке закріплення функцій за кожним членом сім'ї згідно з раніше заданими зразками ролей, а *гнучкий розподіл обов'язків*. Рольові й функціональні стосунки в сім'ї встановлюються на основі „набутих” критеріїв, таких як особисті задатки, досвід, добровільна згода, ступінь зайнятості у виробничій сфері і т. ін.

Форми шлюбу на сьогодні досить різноманітні. Для того щоб глибше зрозуміти проблему розподілу відпо-

відальності в шлюбі, необхідно розглянути існуючі профілі шлюбу, типи подружніх стосунків. Відома така класифікація профілів шлюбу: *симетричний, комплементарний і метакомплементарний* [8, 297]. У симетричному шлюбі обоє з подружжя мають рівні права, ніхто не підлеглий іншому. Проблеми вирішуються шляхом погодження, обміну чи шляхом компромісу. В комплементарному шлюбі один розпоряджається, дає вказівки, інший підкоряється, чекає поради чи інструкції. У метакомплементарному шлюбі провідного становища досягає партнер, який реалізує власні цілі шляхом підкреслення своєї слабкості, недосвідченості, невміння і безсилля, таким чином маніпулюючи своїм партнером. Отже, внутрішньосімейна адаптація членів сім'ї, зокрема шлюбних партнерів, може відбуватися по-різному залежно від шлюбно-сімейних стосунків.

Термін „адаптація” в широкому значенні розуміється як пристосування до навколишнього середовища [7, 11]. Адаптація розглядається як процес погодження рольових очікувань, а також через вивчення міжособистісних, рольових конфліктів.

Таким чином, шлюбно-сімейну адаптацію необхідно розглядати як складний цілісний багаторівневий процес тривалого взаємного пристосування подружжів один до одного і до сімейного життя. У змістовному плані цей процес являє собою єдність таких компонентів: пристосування до шлюбного партнера і пристосування до сімейного життя, що включає в себе адаптацію до побутових і психологічних ролей, до нових обов'язків і прав, до розподілу праці в шлюбному союзі. Прийнято вважати, що узгодженість структури ролей, розуміння й роз-

поділ ролей (а звідси й розподіл відповідальності), зокрема всередині пари, забезпечує стабільність і благополуччя сім'ї, що вказує на їх сумісність. Сумісність подружніх партнерів у цьому випадку розглядається як результат реальних вкладів кожного з них у забезпечення подружньої близькості й гармонії.

У сімейно-шлюбних стосунках можна потрапити в "пастку відповідальності", яка спровокує виникнення конфлікту. Своє бачення стосовно того, як саме відповідальність може позначатися на конфлікті, пропонує Д. Г. Скотт [12]. Автор зазначає, що людина, яка не відчуває за собою відповідальності, може спричинити конфлікт так само, як і людина, відповідальність якої занадто велика. Особа, яка намагається покласти відповідальність на людей незалежно від їх волі, також може створити конфліктну ситуацію. Ці крайні випадки можуть вилитись у конфлікт у зв'язку з тією реакцією, яку вони викликають у людях. Коли людина не бажає брати на себе *обов'язки*, інші можуть бути ображені тим, що повинні самі нести відповідальність чи виконувати чийсь роботу; коли ж людина взяла на себе занадто багато відповідальності за будь-що і, можливо, набула при цьому занадто великого впливу, інші можуть бути ображені відстороненням і відчуженням їх від справ. Крім того, ніхто не бажає бути відповідальним за те, до чого він не має ніякого відношення.

Часто такі випадки з недостатньою чи надмірною відповідальністю відбуваються через взаємне непорозуміння. Це може статися, коли учасники ситуації у зв'язку із власною інтерпретацією фактів вважають, що вони поводять себе відповідно до ситуації, яка склалася. Однак партнер реагує на ці

дії інакше, неочікуваним чином, оскільки керується власним розумінням ситуації. Як наслідок, може виникнути велике занепокоєння, коли люди з різними поглядами звинувачують один одного в недостатній чи надмірній відповідальності. У цьому випадку люди потрапляють у так звану пастку відповідальності. Для того щоб вийти з неї, їм необхідно прийти до спільної думки, з'ясувавши всі неясності, так щоб можна було виробити певне компромісне рішення.

Існує і проблема надмірної відповідальності в сімейних стосунках.

Коли хтось бере на себе занадто велику відповідальність чи прагне до цього, інші можуть відчути пригніченість і безправність. Справді, людина, яка бере на себе надмірну відповідальність, панує над тим, хто цією відповідальністю поступається. Коли людина віддає відповідальність у супереч своєму бажанню, вона може відчути себе приниженою і якоюсь мірою ображеною на того, хто домінує над нею. Ворожість може набувати прихованих форм, але вона готова спливати на поверхню у відповідній конфліктній ситуації.

Людина, яка бере на себе занадто велику відповідальність, також може відчувати незадоволення. Велика відповідальність може виявитися небажаним тягарем. Людина може вважати, що на неї звалюють цю відповідальність, тому що інші не бажають обтяжувати себе нею. Людина може прагнути влади чи контролю над тією чи іншою ситуацією, що стає можливим при наділенні їй більшою відповідальністю, але при цьому вона не бажає брати на себе додаткових зобов'язань, які вимагають затрат часу, енергії і зусиль, зумовлених новим її становищем.

Таким чином, обидві сторони можуть відчувати незадоволеність, якщо відповідальність розподілена неадекватно. Це інший варіант пастки відповідальності, у яку іноді потрапляють люди.

Отже, одна із причин того, що надмірна відповідальність може призвести до конфлікту, полягає в тому, що людина, яка поступилася відповідальністю, може відчути образу, розчарування й напругу, тоді як людина, яка взяла на себе відповідальність, вважає ситуацію підконтрольною. Цей варіант легко може виникнути, оскільки він типовий для основоположних людських стосунків – взаємостосунків батьків і дітей. Адже коли одні починають вести себе як „батьки”, інші, яким відведена роль „дітей”, можуть відчувати приниження і навіть протестувати.

Для батьків природно діяти, давати поради й приймати рішення замість дітей. На початку, так чи інакше, дитина покладається на батьківські рекомендації й керівництво. Але коли дитина виростає, у неї з'являється потреба в самоствердженні і свободі вибору. Деякі батьки не хочуть цього визнавати. Внаслідок цього дитина може стати злою, дразливою чи замкнутою, коли вона дорослішає і прагне до більшої свободи й відповідальності, яких її батьки не бажають їй надати.

Взаємостосунки батьків і дітей – це один із аспектів, де баланс відповідальності має вирішальне значення. Але будь-яка ситуація, у якій один із її учасників бере на себе занадто велику відповідальність, може призвести до конфліктів. Відповідні взаємостосунки складаються в певні моделі.

Наприклад, в одному випадку людина бере на себе підвищену відповідальність,

оскільки вважає, що відповідальність іншого в цьому випадку недостатня. Інша людина часто не знає про необхідність такої відповідальності. Ця людина може мати інші пріоритети чи може не знати, що слід робити, тому що це робиться її партнером.

Часто це є основою для конфлікту між чоловіком і дружиною. Дружина вважає, що у чоловіка є певні обов'язки по дому, але чоловік не бере на себе відповідальності за їх виконання (наприклад, дрібний ремонт чи прибирання), тому що зайнятий іншими справами чи говорить, що займеться цим пізніше, або що в нього інші уявлення про чистоту і порядок, так що виконання цієї роботи він не вважає необхідним. Класичним результатом у цій ситуації буде те, що той, для кого важливе виконання тієї чи іншої роботи (в даному випадку дружина), виконає її сам, але буде відчувати себе ображеним. Дружина буде дорікати своєму чоловікові, вважаючи, що він міг би виконати її доручення. В обох випадках обидві сторони будуть відчувати, що обтяжені, якщо можна так висловитися, марною відповідальністю.

Дружина буде з образою робити щось замість чоловіка чи вмовляти його зробити це, а чоловіка будуть ображати безглузді, на його думку, вимоги щодо марного витрачання часу на виконання роботи, у якій він не бачить необхідності. Почуття роздратування чи образи можуть виникнути з обох сторін. Таким чином, людина, яка взяла на себе відповідальність, може відчути перевантаження у зв'язку з додатковою роботою, а також самотність. У той же час людина, яка поступилася відповідальністю іншому, може відчути применшення своєї значимості, а також деяку залежність від інших і втрату індивідуальності. Ці почуття

можуть стати поштовхом до назрівання конфлікту і спричинити його.

Потрапити у пастку відповідальності, яка може мати безліч варіантів, можна за різноманітних ситуацій. Один із варіантів – намагання звалити на себе занадто велику (або ж, на думку інших, недостатню) відповідальність. В іншому варіанті – хтось одноосібно контролює ситуацію або ж не бере на себе відповідальність, яку слід було б узяти. Ці варіанти взаємно доповнюють один одного (ви берете на себе додаткову відповідальність, коли інша людина залишає вам цю можливість), а ключ до розв'язання проблеми полягає в тому, щоб найбільш зручним і належним чином перерозподілити відповідальність.

У пастку відповідальності потрапити легко, а для того, щоб звільнитися з неї, необхідні певні розумові і вольові зусилля. Свобода вибору, до якої ми прагнемо, після її досягнення виявляється важким тягарем, тому що першою умовою особистісних змін є прийняття на себе відповідальності за свою долю.

Багато проблем, зокрема і проблема розподілу відповідальності, лежать на стику соціально-психологічного і соціологічного аспектів вивчення сім'ї.

Адже процес виникнення рольової структури сім'ї є одним із головних аспектів її становлення як соціальної, так і психологічної цілісності, адаптації подружжів одне до одного і вироблення стилю сімейного життя. В умовах існування різних норм і зразків рольової поведінки цей процес тісно пов'язаний з міжособистісними стосунками подружжів, дітей та батьків, їх рольовими установками. Поняття сімейної ролі в сучасній науці спирається на уявлення про соціальні ролі.

Соціальна роль розглядається, насамперед, як функція соціальної системи, „модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі об'єктивних чи міжособистісних стосунків” [13].

Для соціально-психологічного аналізу ролей у сучасній сім'ї першочергове значення має висновок вітчизняних і зарубіжних досліджень про невизначеність норм, які регулюють у наш час шлюбно-сімейні стосунки, у тому числі й рольові. У такій ситуації кожному партнеру в сім'ї в цілому доводиться „вибирати” якийсь зразок рольової взаємодії з безлічі існуючих, цим самим беручи на себе певну відповідальність за здійснений вибір.

Проблема вибору, прийняття сім'єю чи окремим членом сім'ї того чи іншого рольового зразка невід'ємна від формування ставлення членів сім'ї до цього зразка. І тому актуальним, на нашу думку, є подальше вивчення та аналіз розподілу відповідальності у функціонуванні рольової структури сучасної сім'ї в Україні.

Сьогодні відбувається людський пошук нової ефективної форми існування шлюбу. Адже складність сьогоденного етапу шлюбно-сімейних стосунків полягає в тому, що єдиний зразок, зокрема чоловіка й дружини, зник і ніхто поки що не береться за визначення того, якою повинна бути „правильна” сім'я з погляду розподілу відповідальності в ній за життєво важливі функції сім'ї. Сім'я сьогодні сама повинна створювати той зразок, який задовольняє саме її. Рівень задоволеності шлюбно-сімейними стосунками й буде тим індикатором успішного чи неуспішного функціонування сімейної системи.

1. Дружинин В. Н. Психология семьи. – М.: “КСП”, 1996. – 160 с.
2. Психологія особистості : Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
3. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
4. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Вид-во „Аконіт”, 1999. – Т. 1. – 910 с.
5. Юрчук В. В. Современный словарь по психологии, – Мн.: «Современное Слово», 1998. – 768 с.
6. Толковый словарь русского языка : Пособ. для учащихся нац. школ / В. Г. Бирюков, В. Г. Ветвицкий, Л. М. Гайдарова и др.; Под ред. М. И. Махмутова, А. В. Текучева, Н. М. Шанского. – Л.: Просвещение, 1982. – 384 с.
7. Психология : Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Шнайдер Л. Б. Основы семейной психологии: Учеб. пособ. – М.: Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 928 с.
9. Сімейний кодекс України.
10. Концепція державної сімейної політики, схвалена Постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063–XIV.
11. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1990. - 192 с.
12. Дж. Г. Скотт. Конфликты, пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, К., 1991. – 192 с.
13. Краткий словарь по социологии / Под ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М., 1989.

Подано до редакції 21.12.2004 р.